

«Він прожив за життя три життя...» // Гуманізація педагогічної взаємодії у творчості Василя Сухомлинського : зб. наук. праць / за заг. ред. проф. М.В. Левківського. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2013. – С. 6-18.

О.Є. Антонова
доктор педагогічних наук, професор

«Він прожив за життя три життя...»

Ім'я та праці видатного педагога Василя Олександровича Сухомлинського добре відомі. Коло його читачів є широким і різноманітним. Кожного з них по-своєму приваблює широкий і різнобарвний літературно-педагогічний спадок педагога-новатора і яскравого публіциста.

Народився Василь Олександрович Сухомлинський 28 вересня 1918 р. в с. Василівка Олександрійського повіту Херсонської губернії (тепер Кіровоградська область) у селянській родині. Він був другою дитиною в сім'ї, яка мала чотирьох дітей. *Умови*, в яких зростав майбутній педагог, *були дуже складними*: революція, зміна урядів, громадянська війна, невдалі спроби колективізації, голодомор 1933 р., насильницька колективізація.

Батько Олександр Омелянович був помітною людиною в селі: і тесля, й член правління колгоспу, й учитель праці, й сількор, й активний учасник сільської самодіяльності. Бабуся і мама були обдарованими, творчими натурами, носіями народних традицій, і це значною мірою вплинуло на особистість майбутнього педагога.

Протягом 1926–1933 років хлопець навчається в семирічній школі. Учителі та учні спостерігали ранні вияви його творчої натури – він гарно малює, пише вірші, грає на народних музичних інструментах. У цей же час проявляються і педагогічні нахили юнака: він часто в оточенні дітей, заміняє вчителя, допомагає однокласникам.

Природні здібності Василя Сухомлинського, підтримані у шкільні роки, визначили його життєвий шлях: у 1934 р. він вступає на підготовчі курси учительського інституту в Кременчуці, а потім навчається в ньому на факультеті української мови і літератури.

На обрання професії, напрям творчості Василя Олександровича значною мірою вплинув той факт, що він зростав хворобливою дитиною, і це, з одного боку, привело до самоаналізу, заглиблення у світ власних відчуттів і переживань, а з другого – викликало його пильну увагу до тих, хто потребував допомоги, до менших, слабших, беззахисних.

Через хворобу в 1935 р. юнак залишає заняття в інституті і розпочинає роботу в школі, яку (за винятком двох воєнних років) не залишає до кінця свого життя.

Він працює вчителем у сільських школах рідного району і навчається заочно в Полтавському педагогічному інституті.

«З великою теплотою згадую про Полтавський педагогічний інститут, який закінчив, – писав він згодом у праці "Павлівська середня школа", – про викладачів педагогіки, літератури, історії. Тут педагогіка була не засушеними висновками, а живою яскравою розповіддю про мистецтво виховання, про методи впливу на свідомість і почуття».

По закінченні навчання (1938) В.О.Сухомлинський продовжує працювати в школі завучем у районному центрі Онуфріївці. Робота в школі у поєднанні з самостійним оволодінням педагогічними знаннями давала простір для педагогічної творчості, вироблення самостійного підходу до проблем навчання й виховання.

Що ж було головним у цей період життя педагога – особистісне, предметне чи соціальне і що визначило його майбуття?!

Мабуть, соціальне: жовтневі події пробудили до творчості багато мільйонів людей, висунувши суспільно значущі цілі. Вони надихнули й Василя Олександровича, і він залишався вірним усе своє життя ідеалізованим і романтизованим комуністичним ідеалам – ідеям свободи, рівності, безкорисливості, братерства, захисту знедолених, слабших, бідних і безпомічних.

На початку війни (1941) В.О.Сухомлинський був призваний до армії, направлений на короткочасні курси політруків у Москві, з тим брав участь у боях на Калінінському фронті.

Війна залишила значний слід у творчості педагога. У своїх працях, у виховній діяльності він багато говорив про неї, про героїзм радянського народу, про біди й нещастя, які вона принесла. Війна пройшла крізь його життя і долю: учасник важких боїв, тяжко поранений під Ржевом, людина, що розгубила своїх рідних, Василь Олександрович писав про неї болем своїх незагойних ран, вважав її уроки джерелом виховання патріотизму, громадянськості.

Після поранення та численних шпиталів В.О.Сухомлинський був *комісований* (1942). У невеличкому селищі Ува в Удмуртії він працював директором школи до 1944 р. Це були нелегкі роки для педагога. Він палко любив Україну, яка знемагала у війні. Нічого не знав про своїх рідних – батька, матір, двох братів і сестру. В усі-усюди писав листи, розшукуючи їх.

У цей же час Василь Олександрович знайомиться зі своєю майбутньою дружиною Ганною Іванівною Дев'ятовою, працівником Наркомосу Удмуртії. В 1944 р. вони одружилися. І як тільки було звільнено Україну, подружжя їде на Батьківщину: Україна збирала своїх синів на відбудову.

З 1944 по 1948 р. педагог працює завідувачем Онуфріївського районного відділу народної освіти. Добір кадрів, відбудова шкіл, організація харчування, безпосередня допомога дітям-сиротам. Роботи багато. Однак ця адміністративна діяльність його не задовольняла, не давала простору для творчої, ініціативної натури. При першій нагоді він попросився на роботу в школу – *до дітей, до живої справи.*

З 1948 р. до кінця свого життя Василь Олександрович працював у середній школі в Павлівці. Саме тут, за сім кілометрів від села, де народився,

він був удома. Тут реалізувався як *педагог, як особистість, як письменник-мораліст*. Життя в Павлиші додавало йому сил, почуття внутрішньої свободи. Тут він міг висловлювати свої погляди, відстоювати свої переконання, виявляти свої особистісні якості. Тут діяв самостійно, часто всупереч офіційним вказівкам.

Перший період його діяльності (1948—1956) у Павлиші, підготовчий, характеризується організаційним становленням навчально-виховного процесу, створенням матеріальної бази, формуванням педагогічного і дитячого колективів. Очевидно, цей початок з нуля став певним поштовхом до наступного розвитку педагогічних новаторських та реформаторських ідей. У ці роки особистісне, предметне стає визначальним у науковій біографії Василя Олександровича. Він не служить своєму часові, а живе в ньому, навіть випереджає його.

Щоденне спілкування з дітьми поставило перед директором велику кількість педагогічних проблем, які вимагали теоретичного осмислення, практичної перевірки. *Він вивчає засоби підвищення грамотності та успішності учнів, замислюється над удосконаленням форм навчання, над взаємозв'язком між умовами й результатами навчання. Свої міркування оприлюднює на сторінках спочатку районної та обласної преси, а згодом у республіканських та всесоюзних засобах масової інформації.*

В центрі його уваги перебувають *питання організації і керівництва всією навчально-виховною роботою школи*. В 1955 р. Василь Олександрович захищає кандидатську дисертацію на філософському факультеті Київського державного університету ім. Т.Г.Шевченка «Директор школи – керівник навчально-виховної роботи».

Творчі пошуки педагога в ці роки йшли в руслі *розвитку офіційної педагогіки*, яка в той час у цілому ставила перед собою завдання підвищення грамотності у школярів, дисципліни, ідеологічної спрямованості навчання і виховання. Але у В.О.Сухомлинського як людини творчої вони не завжди вкладалися в заплановані й задекларовані канони.

З кінця 50-х років Василь Олександрович у своїй теоретичній і практичній діяльності йде від школи навчання (учіння), що панувала в ті роки, від спрямованості лише на розвиток інтелекту до трудової школи як основи розвитку дітей і підготовки їх до життя, де основним засобом виховання виступала педагогічно обґрунтована й методично спрямована праця. Ці ідеї найвиразніше звучать у працях: «Виховання комуністичного ставлення до праці» (1959), «Виховання радянського патріотизму у школярів» (1959), «Формування комуністичних переконань молодого покоління» (1961).

Педагог постійно у роздумах, творчому пошуку, наполегливій самовідданій праці. Його власний творчий неспокій збігся з цікавим і плідним періодом у житті Радянського Союзу. Наближався час XX з'їзду КПРС, 1956 рік, період, який дістав назву «хрущовської відлиги», пов'язаний з частковою демократизацією суспільного життя.

«Відлига» надала могутнього стимулу творчій інтелігенції всього Радянського Союзу для розвитку ідей, що відштовхувались від особистісного

вибору власних інтересів і потреб. В цей час багато вчених – філософів, психологів, педагогів, письменників, митців починають розвивати новаторські за формами й змістом концепції, ідеї, твори мистецтва. Це були так звані «шістдесятники», які стали провісниками процесів перебудови й демократизації суспільства кінця 80 – початку 90-х років ХХ ст. В. О. Сухомлинський належав до їх числа.

Від середини 50-х до середини 60-х років Василь Олександрович розробляє свою педагогічну систему. Рушієм творчого процесу для нього стає невдоволеність наявними на той час у педагогіці і практиці роботи школи авторитарно-догматичними структурами виховання і схоластичним, відірваним від життя змістом освіти. *Це особливий етап життя педагога, час сподівання на радикальні зміни.*

Він звертається до тем і проблем, які раніше не були предметом педагогічної рефлексії в структурі радянської ідеології. Так, в 1961 р. виходить його книга «Духовний світ школяра», в 1962 – «Людина неповторна», в 1963 – «Моральний ідеал молодого покоління», в 1965 р. – «Виховання особистості в радянській школі». Василь Олександрович звернувся до духовного світу особистості, до моральних її цінностей задовго до того, коли на неї звернули увагу інші педагоги. Ці твори послужили поштовхом для подальших творчих пошуків.

Саме в цей період педагог висловлює своє досить критичне ставлення до політико-партійного керівництва школою – він пише листа М. С. Хрущову, в якому не погоджується з партійною програмою реформування школи, а також виступає на нараді при ЦК КПРС з приводу організації шкіл-інтернатів, де називає ідею загального суспільно-державного виховання дітей з дворічного віку необґрунтованою і небезпечною. Він виступив також з критикою положень, що відстоювали ідею ранньої й повної професійної підготовки учнів.

«Свої погляди В.О.Сухомлинський активно відстоював в Академії педагогічних наук, на нарадах працівників народної освіти, в періодичній пресі. Їх поділяли вчителі, батьки й самі учні. Ідеї, погляди, що їх висловлював В.О.Сухомлинський, вплинули значно сильніше, ніж це прийнято вважати, на деякі положення тез ЦК КПРС і в кінцевому рахунку на прийнятий в грудні 1958 року Закон про зміцнення зв'язку школи з життям». Оскільки пошуки педагога збігалися з загальним напрямом демократизації суспільства, вони були підтримані на загальнодержавному рівні – в 1957 р. його було обрано членом-кореспондентом Академії педагогічних наук РРФСР, в 1958 р. Присвоєно звання Заслуженого учителя школи УРСР, а в 1960 р. нагороджено орденом Леніна.

Але загальнодемократичні суспільні процеси поступово загальмовувалися уже в період правління М.С.Хрущова, брежнєвський же режим зовсім відмовився від реформування. Більш того, «після придушення військовою силою руху за реформу комунізму в Чехословаччині в 1968 р. все більше посилювалась репресивна політика радянських лідерів стосовно людей, які мислили неортодоксально».

У розвитку В.О.Сухомлинського як педагога-мислителя фатально далися взнаки процеси, які зводили нанівець здобутки «відлиги» початку 60-х років. *Повернена в своє звичайне річище авторитарності й схоластики школа, ще більше заідеологізована й заполітизована педагогіка, догматизм духовного й морального життя поклали край офіційним пошукам у галузі педагогіки, чітко окреслили рамки, які обмежували появу й поширення нових ідей.*

За такої ситуації Василь Олександрович продовжував експериментувати, що, зрештою, призвело до особистісної драми і драми його ідей, з одного боку, а з іншого – поставило поряд з видатними педагогами-гуманістами сучасної доби.

В цілісному вигляді *гуманістичні педагогічні ідеї* В.О.Сухомлинського вперше викладені в «Етюдах про комуністичне виховання» (1967). Ось найголовніші з них:

- довіра й повага до дитячої особистості,
- погляд на навчальну діяльність школярів як на насичений творчими відкриттями процес пізнання та самопізнання,
- обмеження сфери впливу колективу на особистість,
- виховання без покарань,
- велика роль слова та особистості вчителя для дитини.

Ці погляди Сухомлинського на виховання викликали обурення з боку офіційної педагогіки; «Етюди...» були піддані нищівній критиці (Б. Ліхачов, В. Кумарін, Л. Гордін, В. Коротов), а сам Василь Олександрович звинувачений у проповіді «абстрактного гуманізму».

Позбавлений можливостей відстоювати свою позицію в педагогічній пресі через відмову друкувати статті, в умовах цькування В.О.Сухомлинський продовжує розвивати свої ідеї в таких загальновідомих творах, як «Серце віддаю дітям» (1968 – НДР, 1969 – Україна), «Павлиська середня школа» (1969), «Народження громадянина» (1970).

Основні ідеї, які розвинув Василь Олександрович у своїх працях:

- любов до дитини;
- розвиток творчих сил кожної окремої особистості в умовах колективної співдружності на основі етико-естетичних цінностей, інтересів, потреб, який *спрямований* у кінцевому підсумку на творчу працю;
- культ природи, природа як найважливіший засіб виховання почуття прекрасного і гармонії;
- розробка демократичних педагогічних засобів і методів навчання й виховання (повага, заохочення, опора на позитивне, моральне покарання);
- звернення до внутрішнього світу дитини, опора на її сили, внутрішні потенції, підтримка і розвиток того здорового, що є в кожній особистості;
- розвиток ідеї «радості пізнання», тобто емоційне сприйняття процесу навчання;
- демократизація структури управління навчально-виховним процесом у школі (психологічний і педагогічний семінари, школа для батьків тощо).

Так, всі ці положення були підпорядковані ідеї комуністичного виховання. При цьому комунізм виступає у В.О.Сухомлинського як

суспільство щасливих, гармонійно розвинених людей, де панують високоморальні відносини, утверджується соціальна справедливість, розвивається висока духовність.

Особливу увагу педагог приділяє:

- ідеї самоцінності й неповторності, талановитості кожної дитини,
- вільному розвитку особистості в педагогічно продуманих умовах;
- включенню соціального середовища в сферу педагогічних впливів;
- природному вихованню (в єдності з природою) як головному чиннику формування людини – її розуму, почуттів, емоцій («уроки мислення на природі», «школа під голубим небом», «школа радості»);
- організації переживання дітьми нагромадженого досвіду;
- висуненню слова вчителя як провідного засобу виховання особистості;
- відмові від колективних засобів впливу на особистість, особливо коли мова йде про проступок;
- розробці комплексної програми «виховання красою» людини, природи, вчинку;
- введенню статевого виховання в структуру навчально-виховного процесу;
- вирішенню проблеми біологічного і соціального на користь двофакторного впливу (врахування, крім соціальних чинників, фізичного стану, статі, спадковості, рівня розвитку здібностей).

В останній період життя В. О. Сухомлинський все голосніше та емоційніше обстоює *народні імперативи й цінності*, спирається на українську *етнопедagogіку*, вводить її в усі ланки педагогічного процесу, особливо наголошуючи на значенні рідної мови, слова, пісні, поезії, казки.

Розширюючи педагогічний простір, він починає сам створювати для павлівських дітей казки, оповідання, притчі, які лежать у площині української ментальності, українського світосприйняття, й широко застосовує їх у навчально-виховному процесі.

В ці роки Василь Олександрович з особливим значенням говорить про роль рідної мови у вихованні, пристрасно й палко освідчуючись їй у любові («Слово рідної мови» (1965); «Джерело невмирущої криниці» (1970)).

Гуманістичні ідеї В. О. Сухомлинського, які глумливо відкидалися консервативним крилом офіційної педагогіки, з *ентузіазмом і радістю сприймалися вчителями, батьками, широкою педагогічною громадськістю*. Павлівська школа, якою керував і де експериментував педагог, поступово перетворювалася на педагогічну «Мекку» – до неї їхали не лише з України та багатьох інших куточків СРСР, а й з-за кордону.

Позиції В. О. Сухомлинського *підтримували* й деякі *офіційні особи*, зокрема перший секретар ЦК КПУ П.Ю. Шелест, якому, без сумніву, імпонувало звернення Василя Олександровича до національних витоків. Саме завдяки його підтримці педагога було нагороджено в 1968 р. золотою зіркою Героя Соціалістичної Праці та другим орденом Леніна.

Зірка Василя Олександровича згасла на злеті – на 52 році життя.

Він був сповнений задумів, мрій, творчих пошуків. Про це свідчать твори, що побачили світ в 70-ті роки: «Методика виховання колективу» (1971), «Розмова з молодим директором школи» (1973), «Листи до сина» (1978). В них він розширює і поглиблює свої гуманістичні ідеї у напрямі розвитку духовності, яка, за переконанням педагога, опосередковує всі інші риси особистості.

Праці, над якими він працював до останнього дня – «Як виховати справжню людину» (1989), «Хрестоматія з етики» (1990), присвячені формуванню духовності як визначальної, провідної якості особистості через морально-етичне виховання, прищеплення цінностей.

В.О.Сухомлинський ввів етику в структуру педагогічної науки, наповнив її педагогічним змістом, культовими засадами як на основі соціальних реалій, так і народної та класичної культури. Він вибудовує виховний процес як прищеплення «культури почуттів», «культури бажань» краси і любові, створює «філософію для дітей», основою яких виступають написані ним художні мініатюри, а педагогічна аргументація закладається в моральних повчаннях книги «Як виховати справжню людину».

При цьому офіційна риторика щодо комуністичного виховання у педагога залишається, але вона відступає на другий план, а весь педагогічний простір заповнюється екзистенційно спрямованою «педагогікою серця».

Як учений Василь Олександрович, на відміну від багатьох його сучасників і попередників, був учителем-практиком, творцем експериментальної та авторської школи, де апробовувалися педагогічні ідеї і до якої зверталася мисляча інтелігенція.

Нарешті, В. О. Сухомлинський впливав на поширення власних педагогічних поглядів і своїм способом життя, і власною моральністю. Його особистість була незвичною для педагогічної науки того часу: виходець із села, аскетизм і скромність у роботі й побуті, невтомність у праці надавали ідеям Василя Олександровича особливої ваги і звучання.

В останніх працях В.О.Сухомлинський розмірковує над проблемами в загальному гносеологічному сенсі: «що таке людина?», «яке її призначення?» – і намагається дати відповіді на них засобами педагогічної науки. Він дедалі більше говорить про такі *прості й необхідні* для кожної людини і суспільства в цілому *речі: про добро й милосердя, про смисл життя і правильне ставлення до смерті, про зло і його подолання, про необхідність гармонії в людських стосунках, про любов, про жінку-матір – основу людського життя.*

Після 1970 р. почався новий етап біографії педагога – «життя після смерті». Це стосується його 48 книг, 500 наукових статей, більше як 1500 оповідань і казок для дітей. Спадщина В.О.Сухомлинського розійшлася по всьому світу, живе своїм життям. На початок ХХІ ст. вийшло 65 його творів тиражем близько 15 млн примірників. Вони перекладені на 59 мов народів світу.

Найпопулярніша книга «Серце віддаю дітям», яку жодне видавництво не хотіло публікувати й випустило в 1969 р. тільки тому, що вона вийшла роком раніше в НДР, має 55 видань на 32 мовах народів світу.

Погляди В.О. Сухомлинського пройшли певний розвиток і на їх остаточне становлення великий вплив мали ідеї вітчизняних і зарубіжних педагогів. Але В.О. Сухомлинський не копіював і не повторював своїх попередників, а творчо трансформував, розвивав і застосовував досвід і теоретичну спадщину педагогів минулих історичних епох у власній науково-педагогічній діяльності.

Принцип гуманізму. В.О. Сухомлинський розглядав гуманізацію на соціальному, державному рівнях як принцип існування взаємин між суспільним і особистим, як сутність педагогіки, її принцип, як мету формування взаємин, як базисний компонент змісту формування стосунків, яким мають бути пронизані навчальні плани, програми, підручники й інші засоби навчання, як якість способів виховання.

Не існує, на думку В.О. Сухомлинського, спеціальної "науки любові", є наука людяності, і той, хто опанував цю азбуку, той підготовлений до благородних духовно-психологічних і морально-етичних відносин. Тому справжню *гуманність педагогіки* він розглядав як *збереження радості, щастя, на які має право кожна дитина*, а справжнє гуманне виховання — як таке, в якому людина відчуває себе не тільки вихованцем, а відповідальним за долю інших людей, за життя колективу. Ось чому *особливого значення вчений надавав школі*, яку педагог вважав святим місцем гуманності, добра й правди, місцем, де має панувати увага до людської гідності, взаємна довіра. Місію школи Василь Олександрович бачив у вихованні людини, яка вміє дорожити власною честю й гідністю, вміє контролювати свою поведінку, підкоряти особистісні інтереси суспільним, формуючи їх на основі прагнення до загального блага. Винятково важливу виховну проблему він вбачав у тому, щоб *"безперервно розвивати в людині самоповагу"*.

Важливе місце в розробленому Василем Олександровичем гуманізмі взаємин належить *думкам про піднесення людини й утвердження її в ролі найвищої соціальної цінності, про необхідність так здійснювати свою владу над дитиною, щоб не зламати, не знеособити, а, навпаки, — тільки підносити, підтримувати її духовні сили, утверджувати її почуття гідності, формувати вміння самої дитини дорожити людиною, бути непримиренною, нетерпимою навіть до самої думки, що людині можна завдати лиха, образити, принизити її*. На думку педагога-гуманіста, та людина, яка з повагою ставиться до себе, з повагою ставиться й до інших людей, до колективу, до суспільства. Без цієї здатності неможливі свобода особистості, усвідомлення нею гармонії прав та обов'язку, особистого щастя й праці в ім'я блага інших людей. Гуманістичні взаємини, які мають визначити стосунки особи й колективу, Василь Олександрович розглядав також у зв'язку зі структурою людського світогляду, в якій обов'язковим повинен бути гуманістичний компонент (*дбати про інших треба без розрахунку на похвалу чи винагороду, творення добра для людей має стати звичкою, нормою поведінки, перетворитися, на природну звичку*); із розкриттям, ствердженням сил і творчих здібностей людини, з пробудженням її індивідуальної неповторності, творчої самобутності й самостійності; із пізнанням щастя повноти свого духовного життя, з необхідністю задоволення

різноманітних розвиваючих потреб особистості, з вихованням у дітей моральної культури, зокрема, таких притаманних їй гуманістичних якостей, як любов, повага, розумна вимогливість, милосердя, товариськість, добро, відчуття співпричетності.

Роль вчителя. В. Сухомлинський неодноразово писав про *мудру владу наставників дітей*, про вміння дорожити дитячою довірою, розуміти беззахисність дитини. Добрі почуття, емоційна культура особи становлять серцевину людяності. А формується гуманність з найнепомітніших речей: з віри в людину, в добре начало в ній, з творення добра; які розвиваються насамперед у праці на благо людей. відтворюються у свідомості людей, у її діяльності, у таких як допомога, співучасть, співпраця. Звертаючись до вчителів, він писав: *"Які б грані людської волі і розуму, серця і мудрості не відкрилися у вашій душі перед дитиною — схвалення, похвала, захоплення, гнів, обурення, догана (так, на ці почуття вихователь також має право, він не ангел) — будь-яка з цих граней повинна відкриватися на фоні головного — поваги до людської гідності, піднесення людини, бо людина — найвища цінність"*. За В.О. Сухомлинським, повноцінне виховання взаємин можливе тоді, коли дитина сприймає насамперед добро і виховується добром, коли панує принцип оберігання дитячого серця від болю, від страждань, коли як найвища демократична цінність розглядається гордість, недоторканість особистої честі дитини, її власна думка, її особистий погляд на все. Таке ставлення до дитини Василь Олександрович називав *цастям педагога*.

Виховання у колективі. В.О. Сухомлинський був одним із перших вітчизняних педагогів, які масштабно вивчали взаємовідносини між особистим і суспільним. Він розглядав цю глобальну наукову проблему в кількох аспектах. У педагогічних поглядах Василя Олександровича на це досить складне соціально-психологічне явище відбулася значна еволюція: від надання конкретних порад щодо формування взаємин між особою і колективом ("Воспитание коллективизма у школьников", 1956 р.) до створення цілісної, авторської, оригінальної, самобутньої методики формування відносин між особою і колективом ("Методика виховання колективу", 1970р.).

В.О. Сухомлинський пропагує систему виховання в колективі — основному соціальному середовищі, в якому виховуються потреби, розкриваються задатки, формуються здібності особистості, але разом із тим зберігається її індивідуальність. Він дійшов висновку, що *в шкільному колективі, з його багатограними відносинами, завдяки спільній діяльності його членів забезпечується всебічний розвиток особистості*.

Вихідними позиціями в науковому доробку Павліського педагога є висунуті ним положення про здатність колективу впливати на особистість і здатність особистості бути вихованою під впливом колективу. Як виховна сила він діє тільки тоді, коли є гармонія духовного життя особистостей, коли колектив ґрунтується на багатстві потреб суспільства та дитини. В.О. Сухомлинський писав: *"Формування виховного впливу колективу на особистість залежить від того, чим і як живе колектив. Необхідною умовою позитивного впливу колективу на особистість є емоційне багатство життя колективу"*. Вченим-педагогом

визначено розмаїття відносин між вихованцем і колективом: ідейно-громадські, морально-етичні, інтелектуальні, трудові, естетичні духовно-психологічні тощо.

Своє трактування виховання колективу В.О. Сухомлинський блискуче поєднав із розкриттям самої сутності взаємин, із формуванням духовної потреби людини в людині, яка пробуджується лише тоді, коли вихованець буде здатним переживати інтерес до духовного світу іншої людини. Стосунки, в яких передбачається гармонія духовного життя кожної особистості, також забезпечують і розвиток колективу. Саме такі взаємини, в яких перебуває людина, дають їй найвище благо - здатність дорожити спочатку людиною, колективом, потім - моральним принципом.

Дидактичні погляди. Багато найцінніших спостережень, узагальнень і висновків несе струнка дидактична система, що застосовувалася ним у Павлівській середній школі. Ця система базується на прогресивних досягненнях світової і вітчизняної педагогічної думки, зокрема на творчому розвитку дидактичних висновків таких педагогів, як Я.А.Коменський, К.Д.Ушинський, П.П.Блонський, С.Т.Шацький. *Провідними умовами навчання* в школі Василь Олександрович вважав такі:

- ✓ побудова навчально-виховного процесу на засадах етнізації та соціалізації життя дитини;
- ✓ інтеграція змісту освіти з опорою на краєзнавство;
- ✓ спрямованість навчального процесу на розвиток мислення учнів;
- ✓ демократизація та гуманізація взаємин між вчителем і учнями;
- ✓ визнання науково-дослідної функції як визначальної у професійній діяльності вчителя.

Для дидактичних поглядів і практики В. Сухомлинського була характерна *єдність процесів виховання і навчання дітей*. Він писав, що якість уроків залежить від методів виховання та тих взаємовідносин, які встановлюються між учителями й учнями. В.О. Сухомлинський розробляє *критерії якісних уроків*. На його думку, це

- ✓ вміння вчителя визначати мету уроку й успішно її реалізовувати;
- ✓ продуктивна навчальна робота на уроці всіх дітей завдяки індивідуальному підходу;
- ✓ забезпечення єдності навчання й виховання;
- ✓ раціональна перевірка знань учнів;
- ✓ встановлення зворотного зв'язку під час викладання нового матеріалу;
- ✓ розвиток і поглиблення знань учнів у процесі вивчення нового матеріалу;
- ✓ засвоєння учнями так званих вузлових знань;
- ✓ проведення широкої словникової роботи;
- ✓ застосування раціональної методики домашніх завдань.

В. Сухомлинський надавав великого значення *розвитку у школярів свідомого ставлення до навчання*, до оволодіння знаннями як найважливішою життєвою потребою. На його думку, всі педагогічні пошуки перетворюються на ніщо, коли учень не бажає вчитися, коли у нього відсутня впевненість у своїх силах, віра в можливість подолання труднощів. Але бажання приходить лише

за умови успішності навчання. Дуже важливим вважав педагог вміння тримати педагогічний процес на рівні розумно розрахованої напруги, щоб він не був максимальним, який веде до перенапруження дитячих сил, вимотування, виснаження нервової системи. Розумові сили дитини - це не "бездонний колодязь". Брати з цього колодязя потрібно, на його думку, дуже обережно, а головне - слід постійно поповнювати "джерело" нервової енергії дитини.

Разом з тим, за словами видатного педагога, не є вдалою та розумною така організація навчальної діяльності, за якої процес набування знань занадто полегшується і школяр не працює в повну міру своїх можливостей.

Розумовий розвиток, вважав В.О. Сухомлинський, був би неможливий без спеціальної його спрямованості та розвитку розумових сил і здібностей дітей. Видатний педагог рекомендував учителям *навчати учня вмінню аналізувати свої думки, а також вивчати мисленнєву діяльність учня, щоб правильно керувати нею*. Важливо враховувати, що розвиток мислення школярів здійснюється поступово, від наочно-дійового в дошкільному віці до образномовленнєвого в молодшому та до понятійного, теоретичного в середньому та старшому шкільному віці.

Методи навчання, за В. Сухомлинським, мають бути різноманітними й застосовуватися залежно від конкретних умов того чи іншого класу, уроку, предмету, стану певного дитячого колективу тощо. Добираючи методи, Василь Олександрович оберігав дитину від "необережних", а інколи й "варварських" доторкань, забороняв "сильнодіючі", "вольові" методи, вимагав обережного "доторкання" і "мудрої влади педагога над дитиною і колективом", аби вони постійно перебували в стані самопізнання, самоутвердження, самовиховання. *Універсальних методів* Василь Олександрович *не відстоював*, він був прибічником різноманітних педагогічних впливів на розум, почуття, поведінку, але *пріоритетне значення надавав слову* й рішуче боровся з тими теоретиками, які у слові, як в методі, вбачали "однобоке виховання", і доводив, що виховання словом „найслабіше і найвразливіше місце" школи, що без словесного виховання неможливо утвердити тонкість внутрішнього людського світу, благородство взаємин, морально-емоційні стосунки; що слово пробуджує у дитини почуття людини — розуміння, переживання того, що поруч — особистість зі своїми радощами й печалями, інтересами й потребами. Василь Олександрович також наполягав на необхідності гармонії середовища й слова. *Слово — найтонший інструмент учителя. Виховна сила слова — в позиції, в точці зору вихователя, в його ставленні до людей, до світу*. Слово стимулює самовиховання, оскільки пробуджує внутрішні духовні сили, допомагає дитині побачити щось незрівнянно вище й значніше, ніж повсякденний світ особистого життя: Вітчизну, народ, суспільні й особистісні взаємовідносини. Разом з тим Василь Олександрович попереджав, щоб не було знецінення слів, пустослів'я.

У підході В. Сухомлинського до проблеми покарань у школі мала місце певна еволюція його поглядів. Спочатку він визнавав доцільність покарань, був упевнений, що вони в деяких випадках можуть бути ефективним методом виховного впливу, а в останні роки своєї діяльності рішуче відстоював таку тезу: *виховання є несумісним із покаранням учнів*. В. Сухомлинський рішуче відкидав

положення про те, що покарання є об'єктивно необхідним засобом виховання. Він доводив, що *страх перед покаранням психологічно пригнічує учня, віддаляє вихователя від вихованця. Покараннями виховується в більшості випадків нещирість, озлобленість, безсердечність, "моральна товстошкірність"*.

Разом з тим В.О. Сухомлинський добре розумів, що від таких, наприклад, засобів впливу на вихованців, як зауваження, догана, осудження, зниження оцінки за поведінку, відмовитися поки що неможливо. Однак не тільки можна, але й необхідно піднімати виховний процес і в школі, і в сім'ї, при якому зникне необхідність, потреба в покараннях.

Серед методів формування взаємин, що використовувалися педагогом у Павлівській школі, були:

- самовиховання,
- обговорення загальних болючих проблем колективу на зборах,
- створення емоційного стану радості,
- колективна віра в людину,
- вплив на вихованця через колектив за умови, що колектив бачить у людині достоїнств значно більше, ніж вад,
- захоплення людиною,
- подив перед її моральною красою й величчю;
- вправи на підвищення рівня домагань,
- виконання діяльності громадського значення,
- надання права вибору, можливості вирішувати, як треба діяти;
- емоційна оцінка вчинків дитини іншими дітьми,
- оцінка розвинутості взаємин у колективі,
- оцінка морального здоров'я колективу,
- опосередкована оцінка,
- самооцінка,
- постановка перед порушниками дисципліни замість забороненого важкого завдання, спокутування провини й багато інших.

Однією з характерних особливостей багатогранної педагогіки гуманізму взаємин В.О. Сухомлинського є те, що ним даються глибоко вмотивовані, перевірені власним багаторічним практичним досвідом форми виховання відносин (*бесіди про громадянство, бесіди з людинознавства, уроки повинності, особисте спілкування дітей з людьми, що є ідеалом громадянськості, індивідуальна духовна діяльність, просвітницька діяльність учнів, тематичні читання, подорожі у світ ідей, бесіди з психічної культури, школа радісного здивування, етичні бесіди, уроки виховання сумлінності, подорожі до джерел думки, до джерел краси, участь у житті трудових колективів, взаємний обмін духовними багатствами, батьківський університет, листування дітей з ровесниками, дружба з ровесниками і дорослими, вечори книжок, науково-предметні гуртки, "Школа під блакитним небом"; "Школа радості" та інші*). В.О. Сухомлинський вважав дуже важливим, щоб організаційні форми урізноманітнювались і забезпечували спілкування учня з суспільством, розвиток його багатогранних потреб та інтересів.

На сучасному етапі духовного відродження педагогічна спадщина Василя Олександровича Сухомлинського набуває особливої актуальності, оскільки сприяє розв'язанню таких педагогічних завдань, як формування національної гідності, піднесення людини, яка утверджує в собі свідому громадянську позицію.

Ідеї Сухомлинського, які не знайшли свого повного застосування в свій час, значно вплинули на подальший розвиток педагогічної науки і практики – вони лягли в основу широкого руху «педагогіки співробітництва», популярного наприкінці 80-х – на початку 90-х років ХХ ст. Ці ідеї ввійшли органічною частиною в сучасну реформовану початкову школу України, за ними працюють різні навчальні заклади, проводяться щорічні Всеукраїнські педагогічні читання «Василь Сухомлинський і сучасність».

Педагогічна спадщина В. О. Сухомлинського глибоко вивчається в Україні, Росії, багатьох країнах світу.

Створена і активно працює Українська асоціація імені Василя Сухомлинського (1991), Міжнародне товариство послідовників Сухомлинського (Німеччина, Марбур, 1990), Всекитайське товариство прихильників В. Сухомлинського (1998). В Павлівській середній школі, що носить його ім'я, з 1975 р. функціонує педагогічно-меморіальний музей В. Сухомлинського.